

*Тарас Гончарук (Одеса), професор,
доктор історичних наук, ОНУ ім. І.І. Мечникова*

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ОДЕСЬКОЇ «СТАРОЇ БІРЖІ» (1829-1837)

Історії розбудови Одеси в першій половині ХІХ ст. присвячено чимало публікацій. Так само, як і історії окремих споруд, що досі прикрашають наше місто, хоча в свій час їхнє будівництво подекуди відбувалося зі значними складнощами. Дві найвідоміші з таких споруд, що колись були «довгобудами» це будинок «Старої біржі» (тепер – Одеський міськвиконком) та Потьомкінські (Бульварні) сходи. Оскільки ми вже торкалися деяких аспектів спорудження сходів, пропонується публікація буде присвячена будівництву першої – так званої «Старої Біржі». Слід вказати, що історію цієї колись «багатостраждальної» споруди вже розглядала низка краєзнавців, в тому числі й автори досить ґрунтовних нарисів в мережі інтернет [1]. В пропонованій статті ми спробуємо доповнити вміщену в них інформацію.

Як відомо, перші одеські біржі розташовувалися в приватних будинках. Так від 1806 р. біржа функціонувала в залі будинку Жана Рено. За це його власник отримував монополне право на проведення в місті балів та мав отримувати від місцевої влади по 1000 крб. щорічно [2, арк. 1-2] (перші десять років роботи біржі ця платня не надходила, але Ж. Рено був на це «не в претензії» [2, арк. 34, 42]). На кінець 1820-х рр. Одеса була найбільшим за населенням містом України з надзвичайно потужною торгівлею. Звичайно, постало питання про спорудження казенної будівлі для Одеської біржі (тим більш, що на думку деяких тодішніх авторів одеська біржа була єдиною справжньою, а не лише формальною біржою в імперії).

Обсяги казенного будівництва (не кажучи вже про приватне) в Одесі вказаної доби були досить значними. Адже місто мало суттєві надходження до місцевого бюджету (передусім за рахунок 1/5 частини зборів Одеської митниці, що поступали до міської скарбниці від 1823 р. і до завершен-

ня дії одеського порто-франко). Проте значні проекти будівельних робіт, що фінансувалися з одеського бюджету, мали затверджуватися у Міністерстві внутрішніх справ. Це було не надто зручно, і, щоб уникнути бюрократичної тяганини, енергійний генерал-губернатор Михайло Воронцов нерідко звертався за затвердженням необхідних для міста проектів безпосередньо до царя, використовуючи візити останнього до Одеси. Окрім того, згідно з «Положеннями про доходи та видатки міста Одеси» від 1824 р. генерал-губернатор міг самостійно затверджувати з доходів міської скарбниці будівельні проекти вартістю до п'яти тисяч карбованців [3, арк. 21], а одеський градоначальник згідно з подібними «Положеннями...» від 1833 р. – будівельні проекти вартістю до однієї тисячі карбованців [4, арк. 3-4]. Користуючись цим, місцеві адміністратори, в разі негайної потреби, могли поділити виконання значного будівельного проекту на окремі частини, які вони мали право затверджувати особисто.

При затвердженні асигнування коштів на проект будівництва біржі М. Воронцов використав візит царя до Одеси у серпні 1828 р. Показово, що першим, серед цілого списку затверджених тоді царем будівельних проектів, що мали асигнуватися з доходів Одеси в місті та порту, був проект біржі. На неї передбачалося витратити 134 тис. крб. [5, арк. 1, 2]. Автором проекту був архітектор Франц Боффо. Згодом він склав окремих кошторис «ліпної та живописної роботи» для біржі вартістю 26,983 крб. [6, т. 1, арк. 28-29]. Що ж стосується власне будівельних робіт, то вони за кошторисом мали коштувати 104, 037 крб. [6, т. 9, арк. 147].

Значні казенні будівельні проекти тоді здійснювалися переважно підрядчиками. Підрядчик ризикував наданою заставою, яка могла бути конфіскованою у разі невиконання контракту. До того ж на торгах вартість будівлі могла значно зменшитися, а під час прийомки робіт члени комісії, пильнуючи інтереси міста, вимагали точної відповідності проекту. Отже, робота будівельних підрядчиків вимагала значного професіоналізму. 13 квітня 1829 р. щодо будівництва одеської біржі відбулися торги, на яких переміг (у конкурентній боротьбі з купцями Сініциним та Потаповим) дво-

рянин Йосип Копп [6, т.1, арк. 41]. Згідно з укладеним контрактом він зобов'язався за 93 тис. крб. [6, т. 1, арк. 41] збудувати «в Одесі, як підрядчик, будинок для публічних біржових зібрань» до 1 листопада 1829 р. «під дах» [6, т. 1, арк. 82].

Нагляд за роботами того року здійснював переважно сам Ф. Боффо. Однак в будівництві швидко виявилось чимало складнощів. Починаючи вже з фундаменту – через складність ґрунту його довелося зробити значно глибшим й вартість збільшити на 2154 крб. Затримку у завершенні будівництва біржі підрядчик Й. Копп пояснював тим, що в його розпорядження не було надано пароплав «Одеса» для постачання будівельних матеріалів (лісу) з Херсону на чотири рейси, як це було обіцяно при укладанні контракту (1829 р. було здійснено лише один рейс) [6, т. 1, арк. 110]. У подальшому «через чуму, яка трапилася 1829 р., термін завершення будівлі було перенесено... на 1831 рік» [6, т. 9, арк. 228]. Проте будівля завершена не була, й у 1831 р. контракт на будівництво біржі в Й. Коппа було відібрано. Підрядчика звинуватили «в невиконанні у визначений термін зобов'язань щодо завершення... будівлі». Із застави, наданої Й. Коппем, місто конфіскувало 23000 крб.: «на здійснення завершальних робіт по усій будівлі... й відшкодування збитків завданих місту» [6, т. 9, арк. 1]. Й. Копп в свою чергу звинуватив Ф. Боффо у помилках при створенні проекту, а місцеву владу – у невиконанні своїх обіцянок. Невдоволений підрядчик розпочав судовий процес з місцевою владою, й архівна справа про будівництво біржі розрослася на 12 грубесних (по тисячу аркушів) томів.

Управління головними роботами зі спорудження біржі від 15 серпня 1831 р. було передано архітектору Ф. Боффо. Оскільки він керував будівництвом не як підрядчик, а як чиновник (це тоді називалося: здійснювати будівництво «господарськими розпорядженнями» або «економічним способом»), до вищезгаданої архівної справи потрапило чимало розпоряджень щодо різноманітних навіть незначних будівельних робіт. Згадуються в документах справи й прізвища багатьох майстрів та навіть простих робітників. Наприклад, «художника 14 класа Ковшарова», який у червні

1832 р. робив «для біржового будинку медальйони коринфського ордеру» [6, т. 3, арк. 6], або фурщика міщанина Гаврила Єршова, який «з товаришем» підвозив тоді ж на будівництво біржі іноземне каміння [6, т. 3, арк. 6], «іноземця Дженарі», який у вересні 1832 р. отримав гроші за «два каміни, куплені в нього для біржового будинку» [6, т. 3, арк. 28], «французького підданого майстра Антона Дюрана», якому восени 1833 р. довірили облаштування паркету в біржі та ін. [6, т. 3, арк. 198].

Оскільки і далі з будівництвом біржі та його організацією було не усе гаразд, в документах вказаної справи присутні згадки про конфлікти між робітниками та керівниками будівництва. Вочевидь, ситуацію ускладнювало те, що завершення споруди здійснювалося частково коштом застави Й. Коппа й з використанням вже найнятих ним робітників та закуплених матеріалів. А цей колишній підрядчик, як зазначалося вище, явно відчував антипатію до керівника робіт архітектора Ф. Боффо (схожа конфліктна ситуація виникла пізніше між колишнім підрядчиком Г. Завадським та комісією інженерів і архітекторів при будівництві Потьомкінських сходів). Так, 1832 р. Ф. Боффо скаржився градоначальнику Олексію Льовшину, що штукатури, слюсарі, теслярі та ін. працівники, які мусили виконувати роботи «на підставі контрактів, укладених с підрядчиком Коппшем», від роботи ухилялися. Внаслідок цього, того ж року, одеська поліція повідомляла про «неодноразове примушування» нею до роботи на будівництві біржі слюсарів Михайла Гейцеля та Фридриха Кацейштейна, штукатур Абрама Козакова та ін. [6, т. 3, арк. 21-23]. Робітники в свою чергу повідомляли, що Й. Коппш не заплатим їм за вже виконані роботи.

Примус поліцією будівельників до роботи на спорудженій біржі мав місце і протягом наступного 1833 р. Водночас Ф. Боффо та Й. Коппш, протягом 1832 – 1834 р., регулярно скаржилися на майстрів та працівників, які погано виконували роботу. Так, у червні 1834 р. Й. Коппш наводив у своїй скарзі імена 15 штукатурів, слюсарів, малярів, склярів та працівників інших спеціальностей, до роботи яких він мав претензії [6, т. 4, арк. 86]. Загалом, внаслідок своєї особливості,

архівна справа про спорудження біржі могла б бути цінним джерелом для вивчення складу будівельників та майстрів Одеси вказаного періоду. Свідчить вона й про широку географію постачання робочої сили на будівництво Одеси (наприклад, у серпні 1833 р. Ф. Боффо скаржився до поліції на невиконання контракту теслярем «Володимирської губернії Покровського повіту села Цепелево поміщиці Ганни Бондаревой селянином Яковом Васильєвим» і т. п.) [6, т. 3, арк. 154]. Чимало документів справи про будівництво біржі стосуються постачання для неї будівельних матеріалів. Це і іноземне каміння («товсте ліворнське каміння для ганку біржі», «трієстське каміння для брукування стінок по боках ганку» та ін. [6, т. 3, арк. 233-234]), і дубова деревина, і різноманітні металеві деталі («залізні перила» замовлені ще 1831 р. «у тутешнього мешканця» Ясинського [6, т. 4, арк. 141]) та ін.

Вочевидь, під час спорудження біржі Ф. Боффо переконався, що організація будівництва не менш складана справа, ніж складання проектів. За повільність у виконанні робіт у липні 1833 р. Ф. Боффо отримав від градоначальника О. Льовшина догану із «занесенням її у книгу». Виправдовуючись перед начальством, архітектор (рапорт від 5 липня 1833 р.) ремствував і на непорозуміння з Й. Копшем, який не виконував свої обов'язки щодо постачання робітників та матеріалів, і на небажання робітників працювати без примусу з боку поліції, і на те, що це його перша догана за 15 років служби у місті [6, т. 3, арк. 21-23]. Згодом комісії з прийому робіт почали виявляти суттєві недоліки у вже збудованих елементах споруди. Так, у серпні – вересні 1834 р. довелося перестилати підлогу будівлі, яку забракувала комісія з прийомки [7, т. 4, арк. 160, 212].

Водночас, комісія, яка приймала будівлю (до неї входили М. Любенков, Г. Торічеллі, І. Козлов), звертала увагу на інші більш небезпечні її недоліки. Зокрема, тріщини у склепіннях. Хоча Ф. Боффо твердив, що усі склепіння зроблені під його наглядом Й. Копшем: «з усією правильністю та міцно», а тріщини є випадковими, градоначальник О. Льовшин, вочевидь, так не вважав і у листопаді 1834 р. виніс архітектору ще одну догану «з занесенням у книгу» [6, т. 5, арк. 40]. Від

кінця 1834 р. в будівлі почала обвалюватися штукатурка з підлоги, виявилися серйозні проблеми з карнизами, колонами, дахом, водостоксами та ін. Можна припустити, що такі проблеми будівлі не в останню чергу були спричинені попереднім конфліктом робітників з підрядчиком. Майстри-будівельники могли помститися працевдавцям, що змушували їх до роботи з допомогою поліції.

На 1835 рік викрилися серйозні проблеми і щодо документації будівлі. Виявилося, що зі справ Одеського будівельного комітету кудись зник затверджений царем план біржі (з цього приводу було заведено справу під назвою «Слідство про відсутність у справах Одеського будівельного комітету Височайше затверджених планів на будівництво в Одесі будинку для біржових публічних зібрань»). Колишній підрядчик Й. Копш твердив, що він той план лише бачив разом з іншими планами, «архітектором Боффо складеними», а пізніше «не знайшов ані затвердженого [царем] плану, ані іншого будь-якого з усіх знов складених арх[ітектором]. Боффо» [7, арк. 6].

Ситуація з будівництвом одеської біржі занепокоїла генерал-губернатора М. Воронцова. 23 липня 1835 р. він, з явним сумом, констатує, що будинок біржі «досі не приведено до такого стану, щоб він міг слугувати призначеній йому меті» й «теперішній стан деяких частини будівлі такий поганий, що навіть загрожує небезпекою», наказував Одеському будівельному комітету якомога швидше завершити роботи будь-якими «способами, які він знайде кращими та зручнішими» [6, т. 6, арк. 21-23.]. На той час окремі роботи щодо добудови біржі (заміна підлоги та практично всієї штукатурки) були здійснені підрядчиками, що були відомі в місті як здібні організатори будівництва: колишнім міським головою Семеном Андросовим [6, т. 4, арк. 147] (спорудив відомий Андросівський мол в Одеському порті) та аккерманськом купцем Кузьмою Бутирським [6, т. 8, арк. 21-23] (спорудив в Одесі будинок Англійського клубу). Проте головні роботи «економічним способом» мала виконувати спеціально створена комісія.

Для фінансування численних робіт щодо добудови біржі М. Воронцов вдався до невеликої хитрощі. Щоб не чекати затвердження проектів в Міністерстві внутрішніх справ, вони були розподілені на менші з кошторисами приблизно в межах, дозволених для затвердження генерал-губернатором п'ятьма тисячами. Так, на добудову біржі «з міських сум» Одеси за розпорядженням М. Воронцова було виділено: у грудні 1835 р. 5000 крб. [6, т. 4, арк. 139]; навесні наступного року 3000 крб. та 2100 крб. [6, т. 4, арк. 145, 152]; в липні 1836 р. – 4.900 крб. [6, т. 4, арк. 164]; в серпні 1835 р. «щоб привести будівлю в якомога кращий вигляд» – ще 4900 крб. [6, т. 4, арк. 188]; у жовтні 1835 р., переважно на внутрішню відділку – 3200 крб. та на інші роботи ще 4950 крб. [6, т. 4, арк. 202, 207]; у грудні 1835 р. на прибирання будівлі 849 крб., на встановлення дверей, рам, облаштування підлоги – 949 крб. й на дубові перила до трьох сходів та інші доповнення 1370 крб. [6, т. 4, арк. 224, 228, 238]; у серпні 1836 р. на влаштування біля біржі «тротуару з боку театру з триєстських плит с дерев'яними перилами, а також двох сходів з боку саду зі сходинок з триєстського каміння, одних для входу в аукціонну камеру, а других до підвального поверху» – 2600 крб. [6, т. 4, арк. 242].

Такими так би мовити, «траншами» М. Воронцов виділив на розбудову Одеської біржі від кінця 1835 до початку 1837 р. загалом 69 з половиною тисяч карбованців [6, т. 4, арк. 272-273]. Хоча подібне дроблення необхідної для добудови суми можна було вважати порушенням певної бюрократичної процедури, проте воно прямо не суперечило закону й не завдавало шкоди державній скарбниці, оскільки, як зазначалося, оплачувалося з міського бюджету Одеси, а швидкість завершення будівництва від того зростала суттєво. І хоча комісія з добудови біржі на початку березня повідомила, що «привела будівлю у цілковитий порядок» [6, т. 4, арк. 267], М. Воронцов і пізніше виділяв на звершення деяких деталей будівництва невеликі суми (в березні 1837 р. – на ліпнину ордерів та карнизів 723 крб. та на влаштування дамської вбиральні 428 крб. [6, т. 4, арк. 284-299]).

Певний внесок у завершення будівництва біржі внесли й робітники «новоросійських арештантських рот цивільного відомства». В Одесі від 1829 р. діяла одна така рота, що нараховувала 300 арештантів, пізніше їх стало дві (загалом 500 арештантів). За іменем першого командира роти капітана Трохима Драгутіна в Одесі її називали «Драгутінською командою». Вже від 1832 р. арештанти цієї роти здійснювали усілякі роботи на будівництві біржі. У 1834 р. вони вели роботи з облаштування «біля одеського біржового будинку земляного тераса» вартістю 4.926 крб. Для цього арештантам Т. Драгутина було видано 600 штук «п'ятивершкового каміння», а для «покладення на приступи» тераси – 95 трієстських плит (зеленуваті плити трієстського пісковика) [8, арк. 1-2, 4]. Отже, тераси були не лише земляними.

Показово, що вказані тераси облаштовувалися силами не лише арештантів, але й інших безкоштовних працівників. Так, О. Льовшин, виконуючи розпорядження М. Воронцова, наказував будівельному комітету «здійснити силами одеських міщан, які не мають засобів до сплати казенних податей та недоїмок, влаштування біля Одеського біржового будинку земляного тераса з наміром обсадити зайняте місце деревами за кошторисом, складеним арх. Торічеллі» [8, арк. 8]. Використання праці одеських міщан – боржників перед державою на будівництві у вказані роки було пов'язане з неврожаєм та голодом у краї 1833 р., що позбавив значну частину мешканців Одеси доходів. За розпорядженням М. Воронцова тоді міщан-боржників використовували і на роботах зі здобичі каміння.

Арештанти «Драгутинської команди» лише за кілька тижнів літа 1836 р. збудували «галерею під дахом» із колонами біля будинку біржі. Ця колонада, яку можна побачити на старих гравюрах Одеси, коштувала місту досить небагато. Згідно з розпорядженням градоначальника О. Льовшина, архітектор Г. Торічеллі на кінець травня 1836 р. склав проект та кошторис споруди вартістю 3.586 крб. 70 коп. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора М. Воронцова роботи було дозволено здійснити «силами робітників арештантської роти з віднесенням необхідних на це видатків на

кошт загальних міських доходів». Хоча роботи з будівництва «галереї під дахом» передбачали застосування працівників різних будівельних та інших спеціальностей (мулярів, теслярів, ковалів, молотобійців, пічників, штукатурів, малярів), майже усі роботи були виконані арештантами й лише 42 карб. були заплачені за роботу вільнонайманим майстрам (переважно, скляру Івану Лазареву).

В результаті, на червень місяць 1836 р., за рапортом Т. Драгутіна галерею було збудовано, навіть з економією коштів порівняно з кошторисом, за 3.245 крб. – переважно це була вартість будівельних матеріалів та утримання арештантів [9, арк. 2, 40]. Вказана «галерея під дахом» не зберіглася до нашого часу, але пам'ять про неї надовго залишилася у одеситів. Так, краєзнавець Олександр де Рібас, говорячи про архітектурні уподобання мешканців Одеси першої половини ХІХ ст., писав: «Старі одесити любили колони: високі, стрункі та витончено суворі». Далі перелічуючи старі одеські будинки з колонами краєзнавець краєзнавець зазначав: «Були окрім того, колони, що красувалися окремо: одна біля будинку Біржі на тому самому місці, де тепер колишній будинок Публічної бібліотеки, інша – існує і дотепер над обривом до Практичної гавані у садибі Воронцова» [10, с. 241].

Протягом 1830-х рр. в біржовому будинку паралельно проводилася низка усіляких інших робіт, конкретний зміст яких іноді збагнути важко. Наприклад, у 1837 р. за наказом О. Льовщина інспектором робіт Кругом було організовано «розібрання» (в іншому документі «знищення») «галереї в біржовій залі», на що було витрачено 527 крб. 60 коп. [11, арк. 4,8]. Того ж року за наказом О. Льовщина той самий Круг організував закупівлю п'єдесталів «для встановлення по бокам великого кам'яного ганку біржової будівлі» під мармурові фігури лева та ведмедя у майстра Лоренцо Монтебруно. За постаменти вказаний майстер отримав від міста 100 крб., а загалом (вочевидь, разом з фігурами) – 400 крб. [12, арк. 1-2, 7]. Щоправда, слід відзначити, що згідно із спогадами Юзефа Крашевського, біля біржі були скульптури лева та вовчиці й куплені вони ніби були у П. Розумовського [13, с. 107].

Документи справ одеського архіву, присвячені будівництву Одеської «Старої Біржі», ще потребують подальшого дослідження, враховуючи їхню значну чисельність. Проте, безперечно, розглянуте будівництво може стати прикладом умілого керівництва, що дозволило вийти з кризової ситуації та попри всі негаразди створити споруду, яку вже сучасники називали «однією з найкрасивіших будівель Одеси» [13, с. 107]. Такою вона є досі – через 185 років після завершення будівництва – що свідчить також і про її надійність.

Література:

1. Режим доступу до ресурсу: <https://odessitua.com/articles/1742-zakladka-zdaniya-pervoy-birzhi-v-odesse-sostoyalas-pered-epidemiye-1829-goda-a-otkrytie-pered-epidemiye-1837-goda.html>
2. Держаний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 22.
3. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 324.
4. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1947.
5. ДАОО. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 175.
6. ДАОО. Ф. 59. Оп. 4а. Спр. 4.
7. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6.
8. ДАОО. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 422.
9. ДАОО. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 474.
10. Де-Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и повествования. Одесса, 1913.
11. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2231.
12. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2121.
13. Крашевский, Юзеф Игнаций. Воспоминания об Одессе, Едисане и Буджаке: Дневник поездки в 1843 году с 22 июня по 11 сентября Ю. И. Крашевского, действительного члена Одесского общества истории и древностей: перевод отрывков дневника по изданию 1845 года, описывающих пребывание в Одессе с 6 июля по 29 августа 1843 года / пер. с польск. С.В. Михайловой. Одесса, 2019.